

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gekaapte brieven vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief. Methoden, problemen en resultaten

Wal, M.J. van der; Theo Janssen , Ton van Strien

Citation

Wal, M. J. van der. (2013). Gekaapte brieven vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief. Methoden, problemen en resultaten. In T. van S. Theo Janssen (Ed.), *Neerlandistiek in beeld* (pp. 221-230). Amsterdam & Münster: Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam & Nodus Publikationen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32217>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32217>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gekaapte brieven vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief. Methoden, problemen en resultaten

Marijke van der Wal

Abstract – This contribution focuses on the international discipline of historical sociolinguistics and its impact on historical linguistic research of Dutch. The methods of this discipline, its interdisciplinary character and two problematic issues, i.e. the autograph status of texts and social stratification, will be dealt with. The language history from below approach will be illustrated by discussing corpus compilation and research conducted within the Letters as Loot programme at Leiden University. The historical sociolinguistic value of the confiscated seventeenth- and eighteenth-century letters that are at the core of this research programme will be indicated by briefly elaborating on the specific case of negation in the history of Dutch.

Autograaf, brieven, corpora, historische sociolinguïstiek, negatie, regionale taalvariatie, sociale taalvariatie, sociale stratificatie

1. Inleiding

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig van de vorige eeuw kregen Leidse studenten Nederlands in de collegebanken bij prof. dr. C.F.P. Stutterheim de Saussuriaanse dichotomieën gepresenteerd. Het fundamentele onderscheid tussen taalsysteem (langue) en taalgebruik (parole) en de scheidslijn tussen synchronie en diachronie overtuigden en maakten indruk. Dit was de moderne benadering met alle nadruk op het taalsysteem tegenover het ouderwetse, atomistische historisch-vergelijkende paradigma, al viel – voor de goede orde – de term *paradigma* in die betekenis natuurlijk nog niet. Uiteraard moest je bij verklaringen uitgaan van synchrone feiten en die niet vermengen met diachrone data waar taalgebruikers immers geen weet van konden hebben. De nadruk op het taalsysteem impliceerde dat alles wat met taalvariatie en taalverandering te maken had, geplaatst werd in de parole, het – theoretisch niet echt interessante – taalgebruik. Hoe taal, d.w.z. een taalsysteem, kon veranderen bleef echter wel een mysterie.

In dezelfde tijd verrichtte William Labov (1966; 1972) aan de andere kant van de oceaan zijn onderzoek juist naar taalvariatieverschijnselen, onderzoek waarmee hij de ‘founding father’ van de sociolinguïstiek werd. Zijn ideeën, die al snel in Nederland werden opgepakt, hebben het eigentijdse taalvariatieonderzoek een enorme impuls gegeven.¹ In principe opende de sociolinguïstische aandacht voor taalvariatie en taalverandering ook diachrone perspectieven, maar een historische toepassing liet nog zeker een decennium op zich wachten. De theoretische en

¹ Elders in deze bundel zal de receptie van Labovs ideeën in Nederland aan de orde komen.

dichtst bij de gesproken taal staan (Van der Wal 2006; Elspass 2012: 156). Ze zijn “the ‘next best thing’ to authentic spoken language” (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 32). Die ‘language of immediacy’, de taal zoals die gebruikt wordt tussen familieleden en vrienden, staat tegenover de ‘language of distance’ die kenmerkend is voor de meeste zakelijke brieven en verscheidene andere genres (Koch & Oesterreicher 1985).⁶ Privébrieven van personen uit alle rangen en standen zouden dus een beeld van het diverse alledaagse taalgebruik uit het verleden kunnen geven, complementair aan het traditionele beeld dat vooral bepaald is door gedrukte teksten en door de taal van een kleine bovenlaag, voornamelijk bestaande uit goed opgeleide mannen. Voor de taalgeschiedenis zou dat de emancipatie van het overgrote deel van de vroegere bevolking betekenen (Elspass 2012: 161). Dat doel kan bereikt worden met wat de *language history from below*-benadering is gaan heten, een historisch sociolinguïstische aanpak die zich nadrukkelijk richt op lage en middengroepen en hun overgeleverd handschriftelijk materiaal (Elspass 2007). De mogelijkheid om die benadering voor de geschiedenis van het Nederlands in praktijk te brengen is sterk afhankelijk van beschikbaar onderzoeksmateriaal. De herontdekking van een enorme collectie gekaapte Nederlandse brieven is daarvoor cruciaal geweest.

3. Gekaapte brieven, *language history from below* en interdisciplinariteit

Historisch taalkundigen kunnen zich geen mooiere vondst wensen dan de honderden dozen met Nederlandse papieren in de National Archives (Kew, UK). Deze *sailing letters* werden vanaf de tweede helft van de zeventiende tot en met het begin van de negentiende eeuw geconfisqueerd toen kaapvaart werd bedreven tijdens de vele oorlogen tussen Engeland en de Nederlandse Republiek. Eeuwenlang zijn die papieren bewaard gebleven als restant van de procesgang waarin de rechtmatigheid van de kaping werd beoordeeld door het High Court of Admiralty. Onder de scheepspapieren e.d. bevinden zich ongeveer 40.000 brieven, waarvan zo’n 15.000 privé-brieven (Van Gelder 2006). Die privé-brieven zijn vanuit de Republiek verstuurd naar Azië, het Caraïbisch gebied, Afrika en vice versa door mannen en vrouwen uit verschillende sociale klassen, verschillende regio’s en van verschillende leeftijden. Ze waren bestemd voor echtgenoten, ouders, kinderen, andere familieleden en vrienden en zijn, met andere woorden, prachtig materiaal voor de *language history from below*-benadering. Die brieven, die door oorlogsomstandigheden hun bestemming niet hebben bereikt, staan centraal in het Leidse historisch sociolinguïstische *Brieven als Buit*-onderzoek dat gericht is op de periode van de Tweede en Derde Engelse oorlog (1664-1674) en die van de Vierde Engelse oorlog en de

⁶ Zie Nevalainen & Raumolin-Brunberg (2012: 29) en daar genoemde literatuur voor een verdere discussie over indelingen van geschreven taal ten opzichte van de relatie met gesproken taal.

Amerikaanse Onafhankelijkheids-oorlog (1776-1784).⁷ Alvorens taalkundig onderzoek te kunnen doen in de brieven waren diverse voorbereidende stappen nodig. Omdat die illustratief zijn voor de raakvlakken die de historische sociolinguïstiek met andere disciplines en specialismen heeft (zie Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012: 26), zullen ze hier worden besproken.

Filologie, genealogisch en ander archiefonderzoek, corpuslinguïstiek, het zijn onmisbare specialismen geweest in de voorbereidende fasen van het *Brieven als Buit*-onderzoek. Na het archiefonderzoek in de National Archives en de eerste stap van het selecteren en fotograferen van brieven uit de gekozen periodes, zijn bij de ontsluiting door middel van transcriptie filologie en kennis van oud schrift van direct belang.⁸ Om de mogelijkheden voor taalkundig onderzoek zo ruim mogelijk te houden, is er in filologisch opzicht voor gekozen de brieven, die over het algemeen geen of heel weinig interpunctie vertonen, diplomatisch te transcriberen met behoud bijvoorbeeld van de *u/v*- en *i/j*-variatie en van doorhalingen.⁹ De getranscribeerde brieven vormen de basis van een elektronisch corpus dat uit drie onderdelen bestaat: de getranscribeerde brieven als Wordbestanden, de in textfiles omgezette bestanden ten behoeve van zoekacties met het programma Wordsmith en de speciaal ontworpen database met alle metadata en nadere gegevens van de brieven.¹⁰ Voor dat laatste was verder onderzoek nodig. De brieven leveren immers over het algemeen slechts de naam van de afzender, de naam en het adres van de geadresseerde en informatie over de relatie tussen afzender en geadresseerde. Op grond van de adressering of de plaats van verzending kan verder een verband met een bepaalde regio worden gelegd. Die basisgegevens zijn in de database opgenomen, aangevuld met informatie uit trouw- en doopregisters, uit de op internet beschikbare database van VOC-opvarenden en een veelheid van andere, al of niet digitaal beschikbare, bronnen. Bij de definitieve vaststelling van het corpus waarop het taalkundig onderzoek wordt verricht, spelen corpuslinguïstische principes ook een rol. Zo werden niet alle getranscribeerde brieven gebruikt om tot een verantwoord corpus te komen en is het aantal woorden per scribeur tot een maximum beperkt om onevenwichtigheid door oververtegenwoordiging van veelschrijvers te vermijden. Op die manier omvat het onderzoekscorpus, gespreid over de twee periodes, een kleine duizend brieven van meer dan 700 scribeuren en heeft het een totale omvang van bijna 450.000 woorden.

⁷ Dit onderzoeksprogramma met de officiële titel *Letters as Loot. Towards a non-standard view on the history of Dutch* wordt gesubsidieerd door NWO. Zie verder www.brievenalsbuit.nl

⁸ De transcriptie heeft grotendeels plaatsgevonden binnen het door mij geïnitieerde vrijwilligersproject *Wikiscripta Neerlandica* dat van 2007 tot eind 2011 succesvol heeft gelopen.

⁹ Doorhalingen zijn taalkundig interessant, omdat ze soms treffend zicht geven op varianten waar-tussen de scribeur aarzelt. Zie ook Auer (2008) en Fairman (2008).

¹⁰ Zie www.lexically.net/wordsmith/ voor nadere informatie over het programma Wordsmith.

Na al die voorbereidende stappen kan het onderzoek beginnen, als eerst nog twee barrières overwonnen worden die ook in anderstalig historisch sociolinguïstisch onderzoek een probleem vormen.

4. Het autografen- en het sociale stratificatieprobleem

Een van de problemen voor historisch sociolinguïstisch onderzoek die Hernández-Campoy & Schilling (2012: 68-69) aansnijden is de onzekerheid over de al of niet autografische status van in hun geval de *Paston Letters*, een Middelenegse collectie privé-brieven. Diezelfde problematiek geldt ook voor latere perioden en voor het Nederlandse brievenmateriaal. Al was de alfabetiseringsgraad in de Nederlandse Republiek in de zeventiende en de achttiende eeuw relatief hoog, velen konden niet lezen en schrijven (Frijhoff & Spies 1999: 237; Van der Wal 2006). Zij die konden lezen waren lang niet altijd in staat om te schrijven, omdat schrijven na het lezen werd aangeleerd en gepaard ging met extra kosten (Kuijpers 1997: 501; Van der Wal 2002: 9-13). Wie had leren schrijven, had bovendien niet altijd genoeg schrijfervaring om een brief op te stellen. Analfabeten, semi-analfabeten of weinig schrijfvaardigen moesten dus de hulp inroepen van beroepsschrijvers of schrijfvaardigen in hun naaste omgeving die we sociale scribenten noemen.

Voordat we brieven van afzenders uit verschillende sociale lagen gaan onderzoeken, moeten we er zeker van zijn dat de afzenders ook de brieven zelf hebben geschreven. Daarom is het cruciaal om vast te stellen of we met autografen te maken hebben of niet. Daarvoor hebben wij de uitgebreide identificatieprocedure LIP (= *Leiden Identification Procedure*) ontworpen, waarmee op basis van vorm en inhoudskenmerken en met behulp van het handschriftvergelijkingprogramma GIWIS de al of niet autografische status van een brief kan worden vastgesteld (zie voor details Nobels & Van der Wal 2012). Toepassing van LIP resulteerde voor het zeventiende-eeuwse corpus in een meerderheid van vastgestelde autografen, afkomstig uit alle sociale lagen en daarmee dus van de gezochte scribenten uit de lage en de middenklasse. De resterende niet-autografen en brieven met onduidelijke status zijn weliswaar ongeschikt voor onderzoek naar sociale, gender- en leeftijdsvariatie, maar ze kunnen wel benut worden voor onderzoek naar regionale variatie. Het is immers aannemelijk dat niet of weinig schrijfvaardigen hulp zochten in hun naaste omgeving en niet in een andere regio. Daarmee kunnen die brieven dus gerelateerd worden aan de regio van de afzender, ook wanneer deze niet de scribent is geweest.¹¹ Voor de late achttiende eeuw hebben we te maken met een verder toegenomen schrijfvaardigheid. Dat betekent dat voor deze periode het autografenprobleem beperkter is, al treffen we zeker nog niet-autografen aan (zie

¹¹ Dit geldt voor dergelijke vanuit de Republiek verstuurde brieven. Aan die naar de Republiek kunnen we niet zonder meer de regio koppelen, omdat dan bijvoorbeeld de scheepsschrijver wiens hulp werd ingeroepen mogelijk niet uit dezelfde regio afkomstig is als de afzender.

Van der Wal, Rutten & Simons 2012: 144-146). Die zijn buiten het uiteindelijke achttiende-eeuwse subcorpus gehouden dat uitsluitend uit autografen bestaat.

In het voorafgaande zijn al classificerende aanduidingen zoals lage en middenklassen gebruikt, maar het hanteren van een sociale stratificatie is niet onprobleematisch. Zo'n maatschappelijke indeling is immers een construct van onderzoekers, ook al worden soms contemporaine indelingen aangetroffen (zie Frijhoff & Spies 1999: 189). Ook is de vraag hoe gedetailleerd de indeling in maatschappelijke lagen voor linguïstisch onderzoek van een specifieke periode moet zijn (zie Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2003: 136-138). Ondanks bedenkingen zouden linguïsten toch gebruik kunnen maken van geleidingen die in onderzoek van historici zijn vastgesteld. Zo zijn voor de Nederlandse Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw zes sociale lagen onderscheiden. Dat zijn het patriciaat (de aristocratie en regenten), drie lagen burgerij, te weten de hoogste laag van onder meer rijke kooplieden, academici, hoge ambtenaren en officieren en de tweede laag van kleinere ondernemers, gegoede boeren, grotere winkeliers en lagere officieren, samen ook wel de brede burgerij genoemd, en de derde laag van de smalle burgerij (schoolmeesters, kleine winkeliers, ambachtslieden etc.), en de twee laagste groepen van werklui in loondienst zoals soldaten en handwerkslieden en die van de bezitslozen (Frijhoff & Spies 1999: 188-190). Uit deze indeling is de vierdeling in hoge klasse, hoge-midden-klasse, lage-middenklasse en lage klasse afgeleid die wij hanteren in het *Brieven als Buit*-onderzoek:¹² de facto de drie lagen burgerij en de geleiding werklui in loondienst. De bovenste laag van het patriciaat is (vrijwel) niet in ons materiaal vertegenwoordigd en evenmin de onderlaag van bezitlozen.

Met die vierdeling is overigens de daadwerkelijke indeling van scribenten nog niet altijd eenvoudig. Die is weliswaar voornamelijk gebaseerd op het beroep van de scribent of, in geval van vrouwen, op dat van familieleden, maar andere gegevens over de maatschappelijke positie en de opleiding van de scribenten kunnen eveneens van belang zijn. Wat echter benadrukt moet worden is dat de sociale geleiding vooral een aanname of hypothese is die met gegevens bevestigd of ontkracht kan worden. De vraag is dus of het hanteren van een gekozen sociale geleiding relevante inzichten in taalverschillen oplevert.¹³ Er is binnen het bestek van deze, in omvang beperkte, bijdrage slechts ruimte voor een kleine illustratie. De bekende verandering van tweeledige naar enkele negatie zal onder de loep worden genomen om te zien of het brievenmateriaal en de gekozen benadering nieuwe gegevens en inzichten opleveren.

¹² Daarbij hanteren we de term klasse als synoniem voor maatschappelijke laag (en *niet* in de negentiende-eeuwse zin).

¹³ Bergs (2012: 87) benadrukt een wisselwerking tussen historici en linguïsten: terwijl linguïsten de modellen van historici kunnen gebruiken, kunnen historici op hun beurt de daaruit resulterende gegevens weer benutten voor verfijning of wijziging van hun modellen.

5. Taalvariatie en taalverandering: de negatie als casus¹⁴

Uit eerder onderzoek is bekend dat de zeventiende eeuw voor de ontwikkeling van de tweeledige negatie een beslissende periode is geweest. Auteurs als Hooft (1581-1647) en Vondel (1587-1679) maakten tijdens hun leven de switch van tweeledige naar enkele negatie en de grammaticus Leupenius keurde rond 1650 de tweeledige negatie nadrukkelijk af (Van der Horst 2008: 1298-1299 en de op p. 1303 genoemde literatuur). Andere auteurs, tijdgenoten als Cats (1577-1660) en De Brune (1588-1658) bleven overigens variatie vertonen. Wat voor beeld geven nu de *Brieven als Buit*-brieven die enkele decennia na de negatieswitch bij Hooft en Vondel werden geschreven?

Allereerst valt op dat in het brieven corpus uit de periode 1664-1674 nog een aanzienlijke hoeveelheid (35%) tweeledige negaties voorkomt. Verder worden de verschillen in syntactische context die in eerder onderzoek naar voren kwamen, bevestigd: het zinstype met de persoonsvorm op de eerste plaats (V1) loopt voorop met de enkele negatie en de bijzin is conservatief met nog veel tweeledige negatie.¹⁵ Er blijken eveneens duidelijke regionale verschillen te zijn. Noord-Holland (exclusief Amsterdam, vooral data uit de kop van Noord-Holland) heeft een aanzienlijk percentage van 88% enkele negatie, in Amsterdam ligt het percentage lager met 67% en in Zuid-Holland en Zeeland weer lager met ongeveer 50%. Uit die gegevens valt af te leiden dat de enkele negatie zich van het noorden naar het zuiden heeft verspreid. De data voor Amsterdam werden apart geïnventariseerd om na te gaan of deze toenmalige metropool mogelijk een versnellende invloed heeft gehad op de taalverandering. Dat blijkt niet het geval te zijn: Amsterdam, dat geografisch tussen Zuid-Holland en de kop van Noord-Holland ligt, past precies in het noord-zuidplaatje. Tegelijkertijd kunnen we uit de percentages concluderen dat de tweeledige negatie nog een sterke positie in het dialect van scribenten uit Zeeland en Zuid-Holland moet hebben gehad, terwijl dat in Amsterdam en Noord-Holland veel minder het geval moet zijn geweest. Dat werpt ook licht op de variatie bij Zeeuwse auteurs als Cats en De Brune.

Of de ontwikkeling naar enkele negatie ook met sociale diffusie gepaard is gegaan, zijn we nagegaan voor de regio Zeeland waar de tweeledige negatie nog een behoorlijke plaats innam. Daarbij maakten we uiteraard gebruik van autografen en concentreerden ons op de twee contexten waarin de negatie het meest voorkomt, de bijzin en de hoofdzin. Voor de laagste klasse uit deze regio hebben we helaas geen voorkomens, zodat in tabel 1 alleen de gegevens voor de lage-middenklasse (LM), de hoge-middenklasse (HM) en de hoge klasse (H) staan.

¹⁴ De illustratieve negatiecasus is gebaseerd op Rutten, Van der Wal, Nobels & Simons (2012), dat verslag doet van onderzoek naar negatieverschijnselen in de zeventiende- en achttiende-eeuwse brieven en waarnaar ik verwijs voor meer gegevens.

¹⁵ Zie Rutten, Van der Wal, Nobels & Simons (2012) voor de bespreking van nog meer syntactisch-semantic contexten en voor verwijzingen naar eerder onderzoek.

HOOFDZIN	<i>enkel</i>	<i>tweeledig</i>	BIJZIN	<i>enkel</i>	<i>tweeledig</i>
LM	26%	74%		21%	79%
HM	63%	37%		42%	58%
H	100%	0%		83%	17%
Totaal	59%	41%		41%	59%

Tabel 1. Enkele en tweeledige negatie in Zeeland

Sociale variatie wordt inderdaad aangetroffen. In de hoge klasse is evident het hoogste percentage van de enkele negatie te vinden: 100% in de hoofdzin en 83% in de conservatieve bijzin. In de lage middenklasse zijn de percentages enkele negatie het laagst, 26% en 21%. De hoge-middenklasse zit tussen de beide andere groepen in. Uit dit patroon kan worden opgemaakt dat de switch naar enkele negatie een verandering *from above*, d.w.z. vanuit de hogere klassen moet zijn geweest. Overigens geldt hier het *from above* ook in ander opzicht, namelijk als verandering ‘above the level of social awareness’ (Labov 1994: 78). Dat de Noord-Hollandse schrijfspraktijk voor briefschrijvers in Zeeland (en ook in Zuid-Holland) daarbij tot voorbeeld heeft gediend is meer dan aannemelijk.¹⁶ Ruim honderd jaar later is in ons brievenmateriaal de negatievariatie vrijwel verdwenen. De weinige voorbeelden (een kleine 2% van alle negatievoorkomens) die bij een steekproef nog werden aangetroffen komen vrijwel uitsluitend in de bijzin voor en in brieven van scribenten uit de lage en lage-middenklasse. Al kan de tweeledige ontkenning nog tot de gesproken taal van laat-achttiende-eeuwse scribenten hebben behoord, voor de geschreven taal had ze afgedaan.

6. Conclusie

De casus van de negatie laat zien dat ook in het geval van een bekende taalverandering de historisch sociolinguïstische benadering van het brievenmateriaal kan resulteren in nieuwe gegevens en inzichten. De geanalyseerde zeventiende-eeuwse data geven inzicht in de regionale verspreidingsroute van de enkele negatie van Noord-Holland via Zuid-Holland naar Zeeland. De vastgestelde sociale variatie wijst bovendien overtuigend in de richting van een taalverandering *from above*. Wat het eerder besproken sociale stratificatieprobleem betreft, blijkt de gehanteerde indeling dus relevante verschillen op te leveren. Meer ondersteuning hiervoor leveren de monografie en de twee proefschriften van het *Brieven als* Buit-programma, die de resultaten van onderzoek naar een verscheidenheid van morfosyntactische,

¹⁶ Zie voor een uitvoerige argumentatie Rutten, van der Wal, Nobels & Simons (2012). In het geval van negatie waren Zeeuwse en Zuid-Hollandse briefschrijvers uit de hoge en hoge-middenklasse waarschijnlijk meer betrokken bij de schrijfcultuur dan scribenten uit de lage en lage-middenklasse en bemerkten zij dat de enkele negatie de voorkeursvariant werd in het supraregionale geschreven Nederlands.

fonologische, syntactische en lexicale verschijnselen zullen presenteren.¹⁷ Die publicaties zullen ook uitvoeriger dan hier mogelijk was, de vruchtbaarheid van de historisch-sociolinguïstische benadering en in het bijzonder van het *language history from below*-perspectief aantonen.

Literatuur

- Auer, Anita (2008). “‘The letter which that I wrote’: Self-corrections in Late Modern English letters”. In: Dossena & Tieken-Boon van Ostade (red.), 213-234.
- Bergs, Alexander (2012). ‘The Uniformitarian Principle and the risk of anachronisms in language and social history’. In: Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (red.), 80-98.
- Dossena, Marina & Ingrid Tieken-Boon van Ostade (red.) (2008). *Studies in Late Modern English correspondence. Methodology and data*. Bern: Lang.
- Elspass, Stephan (2007). ‘A twofold view ‘from below’: New perspectives on language histories and language historiographies’. In: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandenbussche (red.). *Germanic language histories ‘from Below’ (1700-2000)*. Berlijn / New York: De Gruyter, 3-9.
- Elspass, Stephan (2012). ‘The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation’. In: Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (red.) (2012), 156-169.
- Fairman, Tony (2008). ‘Strike-throughs: What textual alterations can tell us about writers and their scripts, 1795-1835’. In: Dossena & Tieken-Boon van Ostade (red.), 193-212.
- Frijhoff, Willem & Marijke Spies (1999). *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag: SDU.
- Gelder, Roelof van (2006). *Sailing letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel & Juan Camilo Conde-Silvestre (red.) (2012). *The handbook of historical sociolinguistics*. Chicester: Wiley-Blackwell.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel & Natalie Schilling (2012). ‘The application of the quantitative paradigm to historical sociolinguistics: Problems with the Generalizability Principle’. In: Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (red.), 63-79.
- Horst, Joop M. van der (2008). *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. 2 Delen. Leuven: Universitaire Pers.
- Koch, Peter & Wulf Oesterreicher (1985). ‘Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte’. *Romanistisches Jahrbuch* 36, 15-43.

¹⁷ Het betreft de monografie van Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal en de proefschriften van Judith Nobels en Tanja Simons.

- Kuijpers, Erika (1997). 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23.4, 490-522.
- Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Washington DC: Center for Applied Linguistics.
- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W. (1994). *Principles of linguistic change*. Volume 1. *Internal Factors*. Oxford UK / Cambridge USA: Blackwell.
- Nevalainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg (2003), *Historical sociolinguistics: language change in Tudor and Stuart England*. Londen: Pearson Education.
- Nevalainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg (2012). 'Historical sociolinguistics: Origins, motivations, and paradigms'. In: Hernández-Campoy & Conde-Silvestre (red.), 22-40.
- Nobels, Judith & Marijke van der Wal (2012). 'Linking words to writers: Building a reliable corpus for historical sociolinguistic research'. In: N. Langer, S. Davies & W. Vandenbussche (red.). *Language and history, linguistics and historiography. Interdisciplinary approaches*. Bern: Lang, 343-361.
- Romaine, Suzanne (1982). *Socio-historical linguistics: Its status and methodology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rutten, Gijsbert; Marijke van der Wal, Judith Nobels & Tanja Simons (2012). 'Negation in Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch. A historical-sociolinguistic perspective'. *Neuphilologische Mitteilungen* 113, 323-342.
- Tieken-Boon van Ostade, Ingrid (2005). 'Of social networks and linguistic influence. The language of Robert Lowth and his correspondents'. *International Journal of English Studies* 5.1, 135-157.
- Wal, Marijke van der (2002). 'De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd'. *De zeventiende eeuw* 18, 3-16.
- Wal, Marijke van der (2006). *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Wal, Marijke van der; Gijsbert Rutten & Tanja Simons (2012). 'Letters as loot. Confiscated letters filling major gaps in the history of Dutch'. In: Marina Dossena & Gabriella Del Lungo Camiciotti (eds). *Letter writing in Late Modern Europe*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 139-161.
- Willemyns, Roland & Wim Vandenbussche (2000). 'Historische sociolinguïstiek: het 'Brugge-project''. *Taal en tongval* 52, 258-276.